

עדות נשית

קטעים מתוך ספרה של ד"ר טל דקל
נשים חזקנה: מגדר וגילנות בראי האמנות בישראל
פרק שישי: עירום ומיניות
הוצאת למדא עיון, האוניברסיטה הפתוחה

ורד אחתוביץ, אמה על התדורה, שמן על בד, צילום: מיכאל לירן

עירום ומיניות

עירום מייצג את נקודת האפס החשופה ביותר. לכאורה, גופה העירום, המקומט והבלוי של האישה הזקנה הוא האחר הגדול, הבזות המוחלטת, המקום שאישה אינה רוצה להגיע אליו והחברה כולה מסיטה ממנו את מבטה. בראי התרבות הפופולרית והנורמות הפטריארכליות והגילניות, גופה של האישה הזקנה הוא ארץ לא נודעת שאיש לא חקר, ואיש גם אינו מתנדב למשימה. עד כדי כך. דימויי עירום משמשים נקודת קצה בבחינת הנושא של הגוף הפרטי. בעבודות אמנות רבות לאורך תולדות האמנות הגוף מקולף מבגדיו כדי להיטיב להיכנס לזירה האינטימית ביותר ולחדור לעומק, למחוזות מעניינים. בעת המודרנית אמניות רבות והולכות, בעיקר כאלה המזהות עצמן כפמיניסטיות, בוחרות להציג את הגוף הנשי העירום, ובכללו את הגוף הנשי הזקן. זו הגשמה הלכה למעשה של העיקרון הפמיניסטי "האישי הוא הפוליטי", שהגדירה בשנת 1969 אחת ממייסדות הגל השני של הפמיניזם בארצות הברית, קרול האניש (Hanisch). האמרה "האישי הוא פוליטי" אומצה על ידי הפמיניזם הרדיקלי והייתה לאחת מאבני היסוד שלו, משום שהיא מערערת על ההפרדה בין המרחב הפרטי לבין המרחב הציבורי, הנתפסים כספרות המובחנות זו מזו. הנכחת העירום של האישה הזקנה במרחב הציבורי מפרקת את הטאבו החריף המוטל עליו. האמניות מציגות את מה שנתפס כנורא מכול, את לב המאפליה, הגוף הנשי הזקן העירום, הבלוי, המכוער, אך בעבורן זה ביטוי לאקטיביזם פוליטי, והן מאמינות שזו תגובת נגד חשובה לתרבות השלטת.

הנושא של עירום נשי נפוץ ביותר ברחבי העולם, ובתוך כך יש דוגמאות עכשוויות של עירום נשי זקן מאת אמניות פמיניסטיות היוצרות דיוקנאות עצמיים או כאלה המתארים עירום של נשים זקנות אחרות. בין אלו אפשר להזכיר את האמניות האמריקניות, אליס ניל וג'ואן סמל. בעבודות מוקדמות יותר על ציר ההיסטוריה הופיע עירום דווקא בהקשר של מוות וחיים חשופים, למשל אצל הנס בלדונג בן המאה ה-17 שצייר את שלושת גילי האישה והמוות. הקשרים אלו לא חלפו מן העולם, ואפשר לאתרם גם ביצירות בנות זמננו, כמו בעבודתה של האמנית הבריטית, אליה צ'אפין, המתארת עירום של נשים זקנות בצורה טבעית, כחלק ברור של החיים.

אמניות פמיניסטיות העוסקות בייצוגי זקנה נשית מתעכבות על תיאור פני השטח של הגוף ועל ההופעה החיצונית של גוף זקן של נשים, וניכר שמלבד הגוף עצמו אין ניסיון לכלול היבטים אחרים של ההזדקנות. במילים אחרות, הן אינן כוללות תכונות אופי, כמו רשעות או נכלוליות, הרווחות בנטייה המיזוגנית והגילנית של ציורים מוקדמים המתארים נשים זקנות עירומות. יש אמניות פמיניסטיות המוסיפות ומצליבות ממדי זהות נוספים אל תוך סוגיית הגופניות הממוגדרת של נשים זקנות ומוכיחות בתוך כך אומץ והתעמתות עם פחדים עמוקים, אך גם התעקשות על הבנה מרובדת של כוחות חברתיים שונים הפועלים על נשים זקנות מקבוצות חברתיות שונות. אמניות אלו מצליבות את סוגיות המיניות והגילנות עם בעיות של עוני, אתניות, דת, לאום ועוד, כדי להראות את ריבוי הממדים החופפים של הדיכוי, הפועלים יחדיו על נשים זקנות. תיאורים מסוג זה מופיעים בתולדות האמנות למן המחצית השנייה של המאה ה-20. החל בתקופה זו אפשר למצוא דימויים של עירום נשי זקן, לא תקני ולא ממושטר לפי מודל היופי, שהוא חופשי, פרוץ ופתוח למבט וניזון מעמדה פמיניסטית ואלטרנטיבית.

אישה זקנה במערומיה

האמנית ולריה גנזמן צילמה דיוקנאות עירום של סבתה. בסדרת עבודות זו מעבדת האמנית זיכרון ילדות שלה, כאשר צפתה כילדה בת 6 בהופעה של סבתה הרוקדת, זיכרון שהוא הבסיס ליצירה שתיצור שנים מאוחר יותר: "זה לא היה ריקוד כמו שהכרתי. לא ראיתי מישהו אז ככה בעבר. הצורה שבה הגוף שלה זו והתקמט והתפתל והתעוות עוררה בי פחד. המראות האלה נחרתו בזיכרוני. היום אני יודעת שדרך הריקוד היא ביקשה לבטא את

הסבל האדיר שבו הייתה שרויה. מעולם לפני כן לא ראיתי סבל כזה, לא הרגשתי כך".

דמותה של הסבתא הרוקדת הותירה רושם עז על הילדה הצעירה, וכאמנית בוגרת היא בחרה לשחזר את החוויה ולחשוף את סבתה עירומה בסדרת דימויים שגם בה מהדהדת תחושה של מתן ביטוי לסבל ולתחושות נפש עמוקות. דומה שהחשיפה בדימוי היא כפולה, הן הגוף חשוף הן המבט הוא חשוף ונוקב. סדרת העבודות של גנזמן מתעמתת עם חוסר נוחות שגורה בנוגע להזדקנות ולגוף עירום בזקנה, והתצלומים שלה הופכים את הגוף הזקן לנראה ולנוכח. במעשה זה הם חותרים תחת מוסכמות של היסטוריית האמנות המערבית, המתעקשות שרק הגוף הצעיר מתאים להיות נושא אמנותי במסגרת סוגת העירום הנשי. גנזמן הונעה ליצור את התצלומים של סבתה גם לאור מודעותה לחוסר הנראות של נשים זקנות בתולדות האמנות לאורך הדורות. היא יצאה לדרך עם זיכרון העיוותים שנעשו לגוף האישה הזקנה לאורך ההיסטוריה, כשדמויות כאלה כן הופיעו. האמנית ביקשה מסבתה לעמוד ולשבת או לשכב בעירום בתנוחות המעוררות זיכרון לתנוחות ידועות מן העבר, ויעוררו גם את הצופים לחשוב על חרדותיהם בכל הנוגע לגופים מזדקנים. כדאי לציין גם שהאמנית וסבתה היגרו לישראל מברית המועצות לשעבר. עובדה זו הופכת את סוגיית ייצוגי העירום לבעלת משמעויות נוספות, משום שבארצות שונות עשויות להיות נורמות אחרות באשר לעירום.

סוגיה זו מתחברת ליצירתה של האמנית חוה ראוכר, המורגלת בתגובות חריפות ליצירות אמנות הכוללות עירום, שהציגה לאורך השנים. סדרת "נערות לוח שנה" שיצרה בשנת 2005 ספגה ביקורת ציבורית נוקבת, שהגיעה עד ועדת הפסלים העירונית של עיריית תל אביב-יפו. הוועדה החליטה להסיר את העבודות מן הקיר משום שהופיעו בהן ציורים של נשים זקנות בלבד. חלקי בלבד.

ראוכר זכתה לתגובות סוערות גם בעקבות סדרת ציורים אחרת, "עדות", משום שנראות בה נשים זקנות עירומות. כל הנשים המצוירות הן מהגרות מברית המועצות לשעבר, וסדרת העבודות היא מעין דיוקן קיבוצי של קבוצת המהגרות שהגיעו לישראל בשנות ה-90 של המאה ה-20. הסדרה מורכבת מתשעה ציורים ענקיים שצוירו בזמן אמת, מתוך התבוננות, וכל הנשים מצוירות באותה תנוחת גוף חזיתית וללא רקע מאחוריהן.

המבקר גרגורי אוסטרובסקי כותב על התערוכה: "העלייה היא חלק בלתי נפרד מהמציאות שלנו ומתולדותיה, ולכן הדימוי חייב להיות מציאותי, אמין ולא מקושט". על כך כתבה גם האמנית ראוכר: "שם התערוכה, 'עדות', מרמז על השבועה הנאמרת בבית המשפט: 'אמת, רק אמת, ושום דבר פרט לאמת'". ואכן, כל הנשים צוירו ללא בגדים, כשהן עומדות באופן פרונטלי לפני האמנית, כפי שהן וגופן נראים באמת. בקטלוג הרטרופקטיבי שלה כתבה האמנית שהיא רואה בסדרת הציורים הזאת מסמך אמנותי שהוא עדות אנושית, וגם פרוטוקול של דיוק ואמינות. היצירות אינן מדגישות באופן מכוון את סימני הגיל, אך גם אינן מסתירות אותם - הקמטים, העור הרפוי, השדיים והבטן הנפולים. אין בעבודות נימה אירוטית, הציורים מתארים משהו אחר לגמרי, הם משמשים עדות. בריאיון משנת 2013 הוסיפה ואמרה האמנית:

אני יוצאת נגד העמדה שזקנה שווה כיעור. כל גיל ומצב הוא יפה אם זה טבעי. זקנה היא חלק מהחיים, ואפשר בהחלט לראות יופי רב בגוף הנשי המבוגר - אם רק נשתחרר מהגדרות דכאניות ומסטריאוטיפים על תפיסות מקובעות של "איך אמור להיראות גוף נשי". הסדרה "עדות" עוררה תגובות וביקורות רבות, לא כולן חיוביות. "אבל", המשיכה והסבירה ראוכר, "אני בטוחה שמקורן באי הבנה, זה פשוט עניין של שוני תרבותי: הנשים ששימשו מודליסטיות מגיעות מתרבות שמעלה על נס ומחשיבה נכסי תרבות כמו ציור ופיסול. מבחינתן, הן דגמנו בשמחה, מתוך תחושת שותפות למעשה אמנותי משמעותי". אם כן, כמו בעבודתה של ולריה גנזמן, עירום, הן כייצוג הן כתופעה מעשית בחיי היום-יום, אינו נתפס בעיני הנשים המהגרות מברית המועצות לשעבר כתופעה כה מוקצית ומעוררת חלחלה, שיש לדחוק הרחק מן העין הציבורית.

ראוכר העידה שניגשה ליצירה גם מתוך דחף של הזדהות עמוקה עם הנשים המהגרות - גם כאישה, גם כזקנה וגם כמהגרת בעצמה, שהגיעה לישראל מבולגריה. היטיב להסביר זאת אבישי אייל, מבקר אמנות ואמן: "לציורים יש זוג 'כנפיים' משני צדי הבד, כמו 'תריסים' של איקונין. כנפיים אלו מזכירות מבנה של בית [...] אך רגליהן של הנשים מצוירות כולן כשקצותיהן מקוצצות ומחוץ לפורמט הבד, בהונותיהן מקוצצים והן כמו מנותקות מן הקרקע. ניתוק זה מתקשר לניתוק הכללי של הדמויות מן הרקע ומחזק את תחושת הגלות שהן

Cherkassky - Nnadi 17. 8. 2015.

באדיבות זווה צ'ירקסקי ונלריה רוזנפלד, תל אביב

חשות בהגיען לישראל". במילים אחרות, המוטיבציה של האמנית לתאר את הנשים בעירום נבעה גם מן הרצון להפשיט אותן מן ההקשר התרבותי המקומי ולהעמידן לעיני הציבור כנשים זקנות וגולות, שהן במצב של אחרות קיצונית לעומת כלל החברה הישראלית.

באשר לנשים זקנות, ובייחוד לגוף העירום של נשים זקנות, הנושא של נראות וחוסר נראות הוא משמעותי. אמניות רבות בנות זמננו ממקמות את היצירות שלהן כנגד חוסר הנראות של גופים זקנים בתרבות המערבית המודרנית ובהיסטוריה של האמנות. יצירות כאלה מאתגרות את חוסר הנראות של הגוף הזקן. האמניות המקדישות את עצמן לנושא תורמות למה שהחוקרת אנקה קריסטופוביצי מתארת כ"האינטגרציה הוויזואלית של המציאויות של הזקנה אל תוך המעגל האסתטי". בעבור כל האמניות הללו, מטרת העל היא למקם את הגופים הזקנים בשדה הוויזואלי בדרכים המתעמתות עם חוסר הנראות של הזקנות. מטרתן אינה למקם את גופן של הנשים כאובייקטים אסתטיים בשדה האמנות, אלא להשתמש באמנות כדי לנהל משא ומתן על דרכים להבעה של הקולות הבלתי נשמעים והבלתי מוערכים בתרבות. ההבחנה של התיאורטיקן הבריטי, קנט קלארק, בין Nude לבין Naked חשובה לענייננו. Nude הוא סוגה אמנותית קלאסית המתארת סטנדרט של גוף יפה, לא אירוטי ולא מיני, ואילו Naked הוא גוף מעורטל שיש בו רכיב חושני יותר. ואולם, בדימויי עירום של נשים זקנות נדמה לעתים שהבחנה זו אינה שימושית. גם חוקרת האמנות, רות מרקוס, מתייחסת לנושא וקובעת ש"העירום של נשים מבוגרות, ועוד יותר של נשים זקנות, סוטה כל כך ממושגי היופי המסורתיים, עד שהוא מבהיל אותנו". לדבריה, עירום של נשים זקנות מציב בפנינו מראה משום שכולנו עומדים להגיע למצב הזה ואין לעשות דבר נגד הטבע.

אם כן, מדוע לצייר עירום של נשים מזדקנות? האם משום שרוצים להציג את הזקנה כעוד "אחר", אסתטי ויפה בתנאיו? לדעתה של מרקוס, התפיסה הזאת מחטיאה את העיקר, משום שבאופן הזה ממשיכים לעסוק במודלים של יופי ובשימוש בתבניות נוקשות, ובתוך כך רק מזיזים מעת לעת את גבולותיהם של מודלים אלו אל טריטוריות נרחבות יותר במקום לשאוף לבטלם לגמרי. לדעת מרקוס, היופי אינו ממין העניין כאן. המטרה של האמניות אינה להציג יופי מסוג אחר, אלא פשוט להציג מציאות: "כזאת אני. יש בעירום

המזדקן הצהרה בוטה של עצמיות ועצמאות: תראו אותי". זו הצהרה על רלוונטיות ועל זכות לקיום.

משמוע גוף האישה במרחב הציבורי והנוכחות ה"ראויה" שלו הם מאפיין תרבותי בולט, התלוי בנורמות חברתיות. האמנית מיכל זהבי בוחרת למקם איורים של נשים זקנות עירומות דווקא במרחב הציבורי, כשהן מבלות בבית קפה או מטיילות בקניון מסחרי. במעשה חתרני היא מפרקת את הנורמות השגורות ומאפשרת לגוף הנשי העירום לכבוש את המרחב שהוא מודר ממנו בדרך כלל ולהסתובב בו באופן טבעי. העבודות מבוססות על תצלומים של נשים שהיו בקניון בקרבת ביתה של האמנית. במעבר לציור בחרה האמנית לצייר את הנשים כשהן ללא בגדים. בציורים יש מפגש בין תיאור של מרחב ציבורי לבין גוף עירום במהלך היוצר הזרה וגם נרמול של תופעה שהיא מעין סטייה מרובעת – עירום, של אישה, שהיא זקנה, במרחב הציבורי.

האמנית רועי ויקטוריה חפץ עוסקת בעירום של נשים זקנות, וגם היא בודקת נורמות חברתיות הקשורות אליו. בציור "אישה ממתינה" נראית אישה זקנה עירומה, שרועה על צדה, רגליה משוכלות בצורה מפותלת ומוזרה. פניה חרושות הקמטים מביטות נכוחה אל הצופים, מבטה עצוב ומצוּעף. זה רישום גדול ממדים, חלק מסדרת רישומים הנקראת "ויקטוריה" ומתארת מגוון מצבים גופניים ותנוחות של נשים זקנות. בשיחה עם הבלוגרית גלית חתן אמרה חפץ: "כל השאלות שעלו בי במהלך יצירת הסדרה – אשר קשורות במיזוגיניה ובהזדקנות נשית למשל – צפו בעבודות עצמן. כך נוצרה קורלציה בין העבודות לביני". ואכן, האמנית, שהיא אישה טרנסג'נדרית, מבקשת לקשור את דמויותיהן של הזקנות אליה עצמה, כשהיא מדמיינת כיצד היא תיראה כשתגיע לגיל זקנה.

המבקר יונתן אמיר התייחס אף הוא לתערוכת ציורים זו וכתב עליה ביקורת באתר האמנות "ערב רב": "חפץ יוצרת רישומים מונומנטליים של טרנסיות מזדקנות [...] בכמה מהרישומים הן נראות כגיני שיצא מבקבוק". אמיר מגדיר את התערוכה כתערוכת מעבר, שבה "הטרנסג'נדריות המצוירות נעות לא רק בין מגדרים, אלא גם בין דימוי גוף של דיווה, שמטופחת עד כדי שלמות ואינה מזדקנת לעולם, לבין הגוף הממשי, הכמוש והלאָה, שאינו יכול לגבור על הזמן". התלייה של גיליונות נייר חשופים, המגיעים עד הקרקע, מתפלשים באבק, יוצרת תחושה של פגיעות ושבריריות. גם טכניקת הציור של

יחסית, הלחץ להמשיך בעבודת היופי עולה עם הגיל. מסרים גילניים במדיה כוללים אובססיה תרבותית לנעורים וליופי ומתארים סימנים של הזדקנות כבזויים ובלתי מושכים. היופי משויך לנעורים והגופים הזקנים נתפסים כמכוערים, אימיניים ובלתי נחשקים.

הציור "אישה ממתינה" הוא דוגמה לאמנית המדמינת את עצמה בזקנתה, מצב שרבים חומקים ממנו במחשבות, כפי שכתבה סימון דה בובואר על הזקנה: "כמעט אף אחד אינו חוזה את המצב הזה לפני שהוא מגיע אליו". בדמיון שהפעילה חפץ, עבודותיה מבטאות אחרות כפולה ומשולשת - של נשיות, של טרנסג'נדריות ושל זקנה.

חפץ יוצרת את התחושה הזאת, בהקפדה על פרטים, כמו שיער, ציפורניים, צלליות העיניים, איברים מוגדלים, קמטים, מעילי פרווה. בסוף סקירתו מסכם אמיר וכותב: "זו תערוכה על חרדה - חרדת הגיל, האובדן, המעבר אל הלא נודע, ההכרח לנוע ואי האפשרות לחזור [...] מול חרדת הקפיצה אל מעמקי הגילוי העצמי ולימבו של חיפוש משמעות [...] שכבות של לכה, אבקות ופיגמנטים, קווים על גבי קווים של רישום אינטנסיבי על סף תעוקה, פערו בגלריה פצע של כאב, אובססיה ותשוקה".

ההזדקנות אכן יוצרת חרדה ומאיימת על התחושה העצמית של נשים כיצורים מיניים וכיצורים נחשקים מינית. גם כאשר נשים באמצע החיים נהיות עצמאיות